

KAZAKİSTAN’DA DİN EĞİTİMİ

Prof. Dr. Karlıgaş BORBASOVA

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi öğretim görevlisi,

Doç. Dr. Sultanmurat ABJALOV

El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi öğretim görevlisi,

Abstract

This article discusses the problems of religion and religious education in modern Kazakhstan. It's no secret that in recent times the population, especially among young people increases the activity of radical religious movements. By solving this problem is purposeful explanation of traditional religious views. Because worldwide each state gives the values of religious education. For example in Greece the Orthodox faith, in Germany, the Foundation of the Protestant teachings in the Muslim States of the basics of Islam, etc. For the Muslims of Kazakhstan is Sunni Islam, the Hanafi school. The Hanafi school is different from other madhhabs for its religious tolerance. The most important is the traditional religious beliefs which for centuries stood spiritual and national values.

Keywords: religion, religious education, Islamic education, Orthodoxy, Hanafi mazhab, maturidia.

Giriş

Dünya ülkelerinin büyük çoğunluğu din eğitime önem vermektedir. Dini eğitim, ilgili ülkenin milli mevcudiyet (kimlik) ve tarihi özellikleri ile belirlenir. Yani ilgili milletin kültür ve milliyetinin oluşmasını etkileyen belli bir dinin değerleri ve özellikleri okutulur. Örneğin Yunanistan’da Ortodoks dini, İtalya’da “Tanrı Kanunu” denilen Rum ve Katolik inancını esas alan bir din, Almanya’da ise Protestan dininin temelleri, Arap ülkelerinde de İslam dininin temelleri okutulmaktadır.

Günümüzde dini varlığımızı oluşturan tarihi temellerin ele alınması ve teorik ve pratik amaçların belirlenmesi gelecek için büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Çünkü uzun yıllar boyunca dini örf-adetler ile dini varlığın araştırılması ile ilgili bir program oluşturulmamıştır. Özellikle insanların gerçek hayatı, dünya görüşü, örf-adet ve gelenekleri, kültürel ve manevi değerlerinin tanıtımı ile ilgili konular ihmal edilmiştir. İnsanların daha çok sosyal durumlara önem vermesi; toplum bireylerinin manevi kültürünün sekteye uğratılmasına, beceri ve yeteneklerinin zayıflamasına ve eğitim seviyesinin düşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu hususun çözüme kavuşturulması için öncelikle bireylerin eğitim seviyelerinin yükseltilmesi gerekir. Ayrıca birey üzerinde siyasi kültür, siyasi şuur ve kişisel bilinç kavramlarının oluşturulması gerekmektedir. Günümüzün en büyük tehlikelerinden biri olarak dini ekstremizm sayılmaktadır.

Dini ekstremizm, dini eğitim ve tecrübenin yetersizliğinden, ayrıca din ve siyasetin kaynaşmasından dolayı meydana gelmektedir.

Dini ekstremizm aynı zamanda siyasi ekstremizm olarak da bilinmektedir. Yani din, politik amaçlarla istismar edilmektedir. Buna fırsat ve imkan vermemek için kültür ve eğitim seviyesinin yükseltilmesi için ihtiyaç duyulmaktadır. /1/

Her dinin saygı ve değere, öğrenime layık bir din olarak kabul edilmesi gerekir. Örneğin, Hz. İsa insanların günahını üzerine alarak kendini kurban etmiştir. Dolayısıyla Hristiyanlıkta başkaları için feda olma ilahi bir ilke olarak algılanmaktadır. İslamiyette Allah'ın birlik ve varlığı ile ilgili kavramlar müslümanları eğitim ve bilime sevk etmektedir. Budizm ise insanları hayatta az şeylerle yetinmeye ve zahidliğe çağırır. Yani insanların arzu ve isteklerden vazgeçmesi ve elinde olanla yetinmesi gerekir.

Günümüz küreselleşme çağında toplumdaki dini düşünceler asıl amaç ve hedeflerine uygun olarak kullanılmamakta olup, siyasi ve sosyal bir yön kazanmıştır. Tüketici ve toplum tarafından dini dünya görüşüne karşı mücadele süreci başlatılmıştır. Söz konusu mücadele görünüşte çeşitlilik arz etmektedir ve layiklikten başlayıp dünyevilikte son bulmaktadır. /2/ Dini ve kültürel değerlerin yerine toplum değerleri tercih edilip, insanların manevi yönden zayıfladıkları görülmektedir. Dolayısıyla insanların teknolojik açıdan ne kadar akıllı ve güçlü olmaları onların daha bencil ve sert olmalarına yol açmaktadır. Buna nasıl bir çözüm bulabiliriz? Bu durumu nasıl değiştirebiliriz? Gelecekte gençleri neler beklemektedir? Gençlere nasıl bir hayat çerçevesini sunabiliriz? Kafamıza takılan bir sürü soru var, bir yandan yorum ve teklifler de az değildir.

İslam Eğitimi

Bu yıl Kazakistan bağımsızlığının 20. yılını kutlamaktadır. Uzun zaman dinlerinden uzak kalan müslümanların tekrar dinlerine kavuşması, özellikle gençler arasında İslamiyet'e büyük bir bağlılık oluşturmuştur.

Devlet İslamiyetin geliştirilmesine önem vermektedir. Son yıllarda ülkemizde dini eğitim düzeyinin arttığını görmekteyiz.

Günümüz Kazakistan halkının %72'si müslümanlardan oluşmaktadır ve bunlar 26 milletin mensuplarıdır. Ülkenin müslümanlık etkinlikleri Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından takip edilmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde "Din İşleri", "Dini Vaaz ve Nasihat", "Dini Eğitim", "Uluslararası İlişkiler", "Şeriat ve Fetva", "Cami İşleri" ve "İnternet" bölümleri bulunmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından sürdürülen çalışmalar 3000'i aşkın cami, 7 medrese, 1 Kuran kursu ve 1 İhtisas artırma enstitüsü aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, bu konuda "İman", "Rahmet Samalı (Rahmet Esintisi)", "Grani", "Kazakistanda İslam", "İslam jane Örkeniyet (İslam ve Uygarlık)" dergileri ile "Asıl Arna" televizyon kanalı önemli bir rol üstlenmiştir.

Son zamanlarda Kazakistan Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslam Kültür ve Eğitim Vakfı tarafından birçok değerli ve anlamlı eserler

yayınlanmakta olup halka ücretsiz dağıtılmaktadır. Sözkonusu eserler Hanefi ameli ile Maturidi itikadını esas almış kitaplardan oluşmaktadır.

2001 yılında Nur Mubarek Mısır İslam Kültürü Üniversitesi kuruldu.

2002 yılında Almatı'da İslam Enstitüsü kuruldu. Burada din görevlileri eğitim almaktadır.

K.C. Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı 7 medrese bulunmaktadır. 2007-2008 yılları arasında Çimkent, Astana ve Oral şehirleri ile Şamalğan köyünde Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı olarak medreseler kuruldu. Ayrıca Aktobe, Pavlodar ve Semey medreseleri tarafından ortak program çerçevesinde İslam eğitimi verilmektedir. Adı geçen medreselerin asıl amacı bölgedeki gençlere dini eğitim vermek ve İslam uzmanlarını yetiştirmektir.

Sözkonusu medreselerde din eğitimi ile birlikte yüksek öğretim kurumları dersleri de okutulmaktadır. Örneğin “Kazakistan Tarihi”, “Kazak Dili”, “Ekonomi Esasları” ve “Beden Eğitimi” gibi zorunlu dersler okutulmaktadır. /3/

Bunun yanı sıra medreselerde Özbekler, Tacikler, Türkmenler ve diğer millet mensupları eğitim almaktadır.

Bugüne kadar din uzmanlarının yetersizliğinden dolayı birçok çalışmalar yapılmamıştır. Bu konunun çözüme kavuşturulması amacıyla Nur Mubarek Mısır İslam Kültürü Üniversitesi uluslararası anlaşma gereğince kurulmuştur. Sözkonusu anlaşma K.C. Parlamentosu tarafından kabul edilmiş ve 02 Temmuz 2003 tarihinde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan NAZARBAYEV'in onayı ile yürürlüğe girmiştir.

Nur Mubarek Mısır İslam Kültürü Üniversitesi, İlahiyat alanında uzman yetiştiren tek devlet üniversitesidir. Ayrıca Üniversitede İlahiyat, Arap Dili ve Edebiyatı ve Tercümanlık alanlarında uzman yetiştirilmektedir. Üniversite mezunlarına devlet diploması verilmektedir.

Üniversitede Mısır ve Kazakistan uzmanları arasında işbirliği sağlanmıştır. Bunun yanı sıra hükümetlerarası anlaşma gereğince Mısır'dan öğretim üyelerinin davet edilmesi gerçekleştirilmektedir. Örneğin, öğrencilerin Arapça dil bilgisini artırmak amacıyla Mısır'ın el-Ezher, Kahire, Ayn-Şems, Aleksandriya ve el-Minye üniversitelerinden öğretim üyeleri davet edilmiştir.

Din, halk kültürünün manevi bir temeli olup, toplumda çok önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla genç kuşaklara Dinler Tarihi, Din Bilgisi, Ahlak Bilgisi gibi derslerin verilmesi çok önemlidir. Bu bağlamda Prof. Dr. Garifolla ESİM tarafından lise 9'cu sınıf öğrencileri için Kazakça ve Rusça olarak “Din Bilgisi Temelleri” ders kitabı hazırlanmıştır.

Son zamanlarda camilerde Cuma günleri verilen vaazlar bir sisteme bağlanmaktadır. Cuma vaazlarında cemaata dini birlik ve beraberlik, uzlaşma ve dayanışma, din ve mezhep ayrımının yapılmaması, radikal grupların peşinden gitmeme, Hanefi mezhebini benimseme gibi toplum için önemlilik arz eden konular anlatılmaktadır.

Kazakistan Cumhuriyeti Uluslararası Dinler ve Medeniyetler Merkezi Müdürü Haydar Abuov, İslami eğitim kurumlarında din eğitimi ile birlikte layik ve mesleki bir eğitimin verilmesi üzerinde durmuştur: “Dinimiz İslam'ı yüceltmek amacıyla Devlet ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasında anlaşma

yapılması uygun görülmektedir. Sözkonusu anlaşma esasında imam (müftü) tayin edilmesi, cami ve devlet kuruluşları arasındaki ilişkiler, İslam'ın eğitim sistemindeki yeri ve önemi, cami ve İslami eğitim kurumlarının devlet tarafından finanse edilmesi, askeri bir sisteme dayalı İslam enstitülerinin kurulması gibi konular çözümlenebilir. Bu fikrin gerçekleştirilmesi, devlet ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine büyük bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca, il ve ilçe müftülerinin tayin edilmesi ile ilgili işlere devletin müdahale etmesine imkan sağlar.”/4/

Ünlü İslam araştırmacısı, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Bölüm Başkanı Prof. Dr. B.M. BABACANOV, gazetecilere yaptığı açıklamada Orta Asya ülkelerindeki dini kuruluşların faaliyetlerini dini ve teolojik açıdan değerlendirmiştir. Bolşeviklerin zafere ulaşmasına kadar Orta Asya dini fikir ve düşüncelerin merkezi olmuştur. Sovyet döneminde bölgedeki öğretim süreci (geleneği) kesilmiş ve 1945 yılından itibaren çalışmalarını sürdüren sadece Buhara medresesi olmuştur. SSCB'nin dağılması öncesi ve bağımsızlığın ilk yıllarında tekrar İslam'a kavuşma sürecinin hissedilmesi sonucunda bağımsız ülkeler tarafından kadro (uzman) ve eğitim konuları gündeme alınmıştır. Fakat, iki konu ilgili organların dikkatinden kaçmıştır.

1) yurt dışından davet edilen ve sonuçta kendilerini dini ve siyasi grupların üyesi olarak tanıtan öğretim üyeleri nasıl bir tutum (pozisyon) alıyor?

2) dini merkezlerde (dini eğitim kurumları) çocuklara nasıl bir din eğitimi veriliyor? Fundamentalistler çocukları nasıl etkiler? Dolayısıyla eğitim kalitesi doğrudan öğretim üyeleriyle ilintilidir. Yani onlar nerede ve kimlerden eğitim almışlardır? Sözkonusu meselelerin dikkate alınmaması gençlerin manevi ve kültürel değerleri inkar etmesine neden olmuştur. Yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı yeni öğretim elemanları ile yeni yetişen din adamları milli örf-adet ve göreneklerin İslam'a aykırı olduğunu ileri sürmektedir. /5/ Adı geçen bilim adamı Çimkent şehrinin bazı müftüleriyle (Pakistan “Deoband” medresesi mezunları) görüştüğünde, onlar Hoca Ahmet Yesevi Türbesi'nin buldozerle yıkılması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca insanları “müslüman” ve “müslüman olmayanlar” olarak iki gruba ayırmak gerektiğini belirtmiştir. Onların fikrine göre “müslüman olmayanlar” grubuna sadece sufiler değil, aynı zamanda Kazak halkının büyük bir kısmı dahil edilir. Böyle bilgisiz insanlardan insanlık ve toplum sağlığı konusunda ne bekleyebiliriz?

Prof. Dr. B.M. BABACANOV kendisinin Kafkasya, Kazakistan ve Kırgızistan cemaatleri ile ilgili bilgileri incelediğini ve Özbekistan'da bu gibi cemaatler üzerinde araştırma yaptığını belirtmiştir. Bilim adamı araştırma sırasında şu noktaya dikkat çekmiştir: Birincisi, sözkonusu ülkelerdeki cemaatlerin ideolojik kaynağının aynı niteliğe sahip olduğunu fark etmiştir. Uzmanlara göre, onlar kaynak olarak fundamentalist (selefilik) bir anlam taşıyan kitapları tercih etmektedir. Fakat, bilim adamı bunun uluslararası bir anlam kazandığını söylemektedir.

İkinci olarak, tutuklanan cemaat üyelerinden alınmış kitapların yaklaşık % 75-80'ni resmi olarak yayınlanmış dini kitaplar oluşturmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu çeviri kitaplar olarak bilinmektedir. Bunların arasında özellikle Rusça,

Kazakça, Kırgızça ve Özbekçe'ye tercüme edilen dini kitaplar yer almaktadır. (sözkonusu kitaplar yayınlanan bölgeler: Kafkasya, Kazan, Çimkent, Almatı, Bişkek, Oş vs.) Ayrıca, bazı dini kitapların yayınlanması Arap ülkelerinde yasaklanmıştır. Görünüşte bunlar, adı geçen ülkelerde kanun ve mevzuat çerçevesinde yayınlanmış ve sıradan bir kitap olarak bilinmektedir. Fakat, bunlara bilimsel bir tahlil yapılmamıştır. Bunun yanı sıra bu tür kitaplar uzmanlar tarafından gözden geçirilmemiş ve onların olumsuz etkileri dikkate alınmamıştır.

Üçüncü ise orta ve büyük yaştaki cemaat üyelerinin hepsi Pakistan medreselerinde eğitim almıştır. Bundan dolayı sözkonusu medreselerde Pakistan'dan ve bazı Arap ülkelerinden gelen hocalar eğitim vermektedir. Sözkonusu dini kitapların uzmanlar tarafından gözden geçirilmemesi ve onlara ilgili kurumlarca denetim yapılmaması, birtakım uygunsuzluk ve anlaşmazlıkların meydana gelmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla manevi ve kültürel değerlerin geliştirilmesi, değerli ve anlamlı çalışmaların yapılması ve geleneksel din eğitimi programlarının (müfredat) günümüz taleplerine uygun olarak hazırlanması gibi konulara destek verilmesi gerekmektedir.

Günümüzde toplum ve devlet için sakıncalı görülen tehditler arasında ekstremizm ve terörizm başta gelmektedir. Ülkemiz tarafından gerçekleştirilmekte olan dinlerarası ve milletlerarası anlaşma faaliyetleri ile terörizm ve ekstremizme karşı etkin mücadeleler dünya çapında uygun görülmektedir. Dayanışma, bu kültürlerarası ve dinlerarası diyalogun bir temelidir. Çevrenin bir dayanışma ve sabırla karşılanması kültürel diyalogun bir kaynağı olarak değerlendirilir. Ülkemiz mevzuatlarında hiçbir dini örgüt ve kuruluşu devlet statüsü verilmemiştir. Bu konu K.C. Anayasa'sında ayrıntılı bir şekilde belirtilmiş ve bu layiklik prensibinin değişmez bir prensip olduğunu vurgulamaktadır. Ülkemizde ilgili organların kararıyla ülke içinde sakıncalı görülen ekstremist ve terörist dini örgütlerin çalışmaları yasaklanmıştır.

K.C. Anayasa'sına göre devlet dinden ayırdır. Ancak devlet insan hakları, toplum ve yaşam, sağlık, devlet anayasası, bağımsızlık ve bölgesel istikrarlık gibi değerlere aykırı olan tutum ve davranışlarda din işlerine müdahale edebilir. Gelişmiş layik ülkelerde din işleri devlet tarafından takip edilmektedir. Din istismarlığını, düşmanlık ve kutuplaşmayı, dini tedirginlik ve kargaşayı, hoşgörüsüzlüğü, ahlaksızlık ve saygısızlığı, güvensizlik ve geçimsizliği tercih eden dini örgüt ve grupların hizmet ve faaliyetleri yasaklanmıştır. İnsanların kendi irade ve istekleri dışında dini eğitim ve ibadetlere zorunlu olarak tabi tutulmasına izin verilmez. Ayrıca insanların hak ve özgürlüklerine zarar verilmemesi, aile ve akraba ilişkilerinin korunması, dini örgüt ve kuruluşlar tarafından sürdürülen çalışmaların devlet kanununa uygun olarak gerçekleştirilmesi ve takip edilmesi, devlet ve din ilişkilerinin ilgili mevzuat çerçevesinde yürütülmesi ile ilgili konular K.C. Anayasası ile mevzuatlarında ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. /7/

Siyaset bilimcisi Dosım SATPAYEV'in fikrine göre 90'lı yıllarından itibaren Orta Asya'da dini ekstremizm eylemlerinin üç dalgası hissedilmiştir /8/. Bununla ilgili olarak tahlilciler tarafından dini ekstremizmin ortaya çıkış nedenleri ve onlara karşı önlemlerin alınması konusunda çeşitli araştırma

alışmaları yapılmıştır /9/. Özellikle kentsel yerlerde terör tehliklerinin önlenmesi ile ilgili araştırmalar yapılmıştır /10/. Maalesef dini ekstremizm, terör eylemleri konusunda uzman tahlilcilerin sayısı azdır. Kazakistan'da yaşayan farklı din mensuplarının arasında hoşgörü ve dayanışmanın olması, tüm Kazakistan halkının barış ve huzur içinde yaşaması demektir. Kazakistan'ın hoşgörü ve dayanışma, dinler arası uzlaşma ve diyalog konularına çok önem vermesi, ülke içinde barış ve huzurun hakim olmasını temin etmektedir. Ancak biz bu şekilde güvenliğimizi sağlayacak ve terörizm ve ekstremizm ile etkili bir biçimde mücadele edebileceğiz. Çünkü milli ve manevi güvenliğin sağlanması çok önemlidir.

Toplumda İslam değerlerinin etkili kullanılması, sözkonusu problemlerin çözömlenmesine katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. İslamiyet öncelikli olarak eğitim ve bilime önem vermektedir /11/. Bunun yanı sıra İslam dini, insanların barış, huzur ve güven içinde yaşamasını ister. Aynı zamanda müslömanları akıl, iyi niyet, adalet, doğruluk, dürüstlük, nezaket, kibarlık, saygı ve sevgiye sevk etmektedir. Ayrıca diğler din mensuplarına saygı duyar. Bununla birlikte Kuran'da birlik ve beraberlik, huzur ve barış, anne-babaya karşı iyi davranma, saygı ve hürmet, insanlar arasında ayrımcılık yapmama gibi konulara ağırlık verilmiştir. Dolayısıyla günümüzde sözkonusu konuların sık sık gündeme alınması, toplum sağlığı açısından büyük önem taşımaktadır.

Kazakistan'da Ortodoks Hristiyan Eğitimi

Kazakistan'da yaşayan Ortodoks Hristiyanlar nüfus itibariyle Müslömanlardan sonra ikinci sırada yer alıyorlar. Yani bu ülkedeki Ortodoks Hristiyanların sayısı Müslömanlardan azdır.

Kazakistan'da Ortodoks mezhebinin ortaya çıkışı Kazakistan'ın Rusya hakimiyeti altına geçmesiyle başlayan ilk askeri seferlerle ilintilidir. 1871 yılında Türkistan Piskoposluk merkezi kurulmuş ve bundan da şimdiki Almatı, Çimkent ve Taşkent piskoposlukları dağılmıştır.

İlk İnkılap'tan sonraki yıllarda Rusya Ortodoks Kilisesi gözetim altına alınmıştır. 1930'lu yılların sonuna doğru Kazakistan'da birçok kilise binaları yıkılıp, depo halinde kullanılmıştır /12/. Ancak 1945 yılında bölgede kilise hayatı yeniden canlanmaya başlamış, Piskoposluk merkezi kurulmuş ve merkez başkanı görevine başpapaz Nikolay Mogilevskiy tayin edilmiştir. Sonradan o metropolit olarak görevlendirilmiş ve 2000 yılında da kilise tarafından kutsal papaz olarak tanınmıştır. Hasar görmüş kiliseler onun tayin edilmesiyle tekrar restore edilmiştir.

1991 yılından itibaren Rusya Ortodoks Kilisesi kararıyla Kazakistan'daki hristiyan cemaatleri üç piskoposluk başkanlıklarına ayrılmıştır. Bağımsız Kazakistan'da başpapaz Aleksey (Kutepov Andrey Nikolayeviç) Ortodoks Hristiyanların ilk başkanı olarak tayin edilmiştir. O milletlerarası ve dinler arası anlaşmanın güçlendirilmesine sağlamış olduğı katkılarından dolayı 1995 yılında Cumhurbaşkanı ödölüne hak kazanmıştır. Ayrıca 1991 yılında "Astana" madalyası ve 2001 yılında ise "Kazakistan Cumhuriyeti Bağımsızlığı'nın 10. Yıl

Dönümü” madalyasıyla onurlandırılmıştır. 2002 yılında da “Parasat” nişanıyla ödüllendirilmiştir /13/.

7 Mayıs 2003 tarihinde Kutsal Sinod tarafından Kazakistan’da bölge metropolitliğinin kurulması ile ilgili karar alınmıştır. Sözlonusu bölgeye Astana, Oral ve Çimkent piskoposluk mezkezleri dahil olmuştur. Bölgenin merkezi Astana’da açılmış ve bölge metropolitliğini Mefodiy (Nemtsov Nikolay Fedoroviç) yönetmektedir.

Astana ve Almatı Piskoposluğu bünyesinde (1999 yılına kadar Almatı ve Semey piskoposluğu olarak adlandırılmıştır) Almatı, Doğu Kazakistan, Karagandı ve Pavlodar Vilayetlerinin cemaatleri bulunmaktadır.

Oral ve Gurev Piskoposluğu ise kendi bünyesinde Aktobe, Atırav, Batı Kazakistan, Kostanay ve Mangıstav Vilayetleri cemaatlerini bulundurmaktadır.

Çimkent ve Akmola Piskoposluğu bünyesinde ise Akmola, Cambul, Kızılorda, Kuzey Kazakistan ve Güney Kazakistan Vilayetleri cemaatleri bulunmaktadır.

Almatı Piskoposluk Başkanlığı bünyesinde 1991 yılından beri 4 yıllık dini okul öğrenimi verilmektedir. Adı geçen okulda din görevlileri yetiştirilmektedir. Örgün eğitim bölümünde 50 kişi eğitim almaktadır. Her yıl 4-5 kişi Rusya Ortodoks Okuluna dini eğitim için gönderilmektedir. Kilise papazlarından bazıları Moskova Dini Akademisi’nde açık öğretim bölümünde eğitim almaktadır.

1997 yılının Mart ayından itibaren Karagandı şehrinde Kutsal Tihonov Din Eğitimi Enstitüsü Şubesi açılmıştır.

1998 yılı Eylül ayında Almatı şehrinde 4 yıllık dini misyonerlik kolej açılmıştır. Tüm kiliseler ile mabetlerde Ortodoks temellerinin araştırılması amacıyla dini okullar açılmıştır. Ayrıca Pazar günü okulları bulunmaktadır. Burada çocuklarla birlikte büyük yaştaki insanlar da eğitim görmektedir.

Hristiyan Ortodoks derneklerinin fiziki alt yapısı sürekli geliştirilmektedir. Son zamanlarda Almatı’da İsa Mesih Kilisesi, Karagandı’da Giriş Kilisesi, Pavlodar’da Blagoveşensk Kilisesi, Ekıbastuz şehrinde Serafimo İver Kilisesi, Taldıkorgan şehrinde Yoanna Bogoslov Kilisesi, Öskemen şehrinde Svyato Pokrovskiy Kilisesi, Kostanay şehrinde Konstantino Eleninsky Kilisesi ve Satpayev şehrinde de Svyato Nikolskiy Kilisesi yapılmıştır.

2005 yılı Haziran ayında Astana şehrinde Konstantino Eleninsky Kilisesi kuruluşunun 150. yıldönümü nedeniyle resmi tören düzenlendi.

Uluslararası bir anlam kazanan ve Astana şehrinde düzenlenen Parlamentolararası Ortodoks Baş Asamblesi’nin XIV. Oturumu uluslararası bir anlam kazanmıştır. 20-22 Haziran 2007 tarihleri arasında gerçekleştirilen toplantıya siyaset adamları, din kuruluşları başkanları ve yurt dışından gelen misafirlerin katılımı sağlanmıştır. Toplantı sonunda katılımcılar tarafından 2008 yılı Parlamentolararası Ortodoks Baş Asamblesi’nin XV. Oturumunun nerede düzenleneceğine dair konular görüşülüp, karara bağlanmıştır.

Kazakistan’da Hristiyan Ortodoks Kilisesine bağlı olarak 1 dini okul, 7 dini eğitim kursları ve 84 Pazar günü okulları bulunmaktadır /14/. Genel olarak her Ortodoks kilisesinde isteyen kişi gereken dini eğitimi alabilir.

26 Temmuz 2010 tarihinde Almatı’da ilk defa Ortodoks dini okulu Moskova Rus Ortodoks Patrikhanesi Patriği Kirill’in katılımı ve Kazakistan Rus Ortodoks Kilisesi Başkanı kararıyla açılmıştır. Bu kanon (akide) sistemi Kazakistan Cumhuriyeti genelindeki tüm Rus Ortodoks Piskoposluklarını birleştirmektedir. Almatı Ortodoks dini okulu tarafından Kazakistan Ortodoks kiliseleri için din görevlileri yetiştirilmektedir.

Sözkonusu okulda Bologna sürecine uygun olarak birçok programların oluşturulacağı tahmin edilmektedir. Örneğin, 4 yıllık lisans ve 2 yıllık yüksek lisans programları hazırlanacaktır. Bu husus din eğitimi konusunda Kazakistan ile Rusya ve Avrupa yüksek öğretim kurumları arasında ortak çalışmaların yapılmasına, öğrenci ilişkilerinin kurulmasına ve genel olarak eğitim sisteminin Avrupa eğitim standartlarına uygun olmasına imkan sağlar.

Adı geçen okulda açık öğretim ve örgün eğitim olmak üzere iki bölüm bulunmaktadır. Bunlar papazlık ve naiplik bölümleri olarak bilinmektedir.

Okulun öğretim programları (müfredat) aşağıda sıralanmıştır:

1. Dini Ortodoks Eğitimi (Eski ve Yeni Ahit metinleri, Karşılaştırmalı Dini Eğitim, Mezhep Bilgisi vs.)

2. Klasik Eğitim (İncil Tarihi, Kilise Tarihi, Rus Ortodoks Kilise Tarihi, Katehizis, Kilise Slavyan Dili, İbadet Yönergesi vs.)

3. Müzik Eğitimi (Müzik Teorisi ve Solfedjiyo, Kilise Şarkıları Öğrenimi.)

Almatı Ortodoks dini okulunda 2010-2011 eğitim-öğretim yılında hazırlanmış olan akademik takvim doğrultusunda hristiyan dini dersleri ile birlikte “Felsefeye Giriş”, “Belagat”, “Mantık”, “Kazakistan Tarihi”, “Kazakça” ve “İngilizce” gibi zorunlu dersler okutulmaktadır. Son zamanlarda Kazakistan’da Ortodoks din eğitimi kalitesinin artırılması ve yayılması amacıyla dini kitaplar ile dergilerin Kazakça’ya tercüme edilmesine ilişkin çalışmalar başlatılmıştır.

Papaz Aleksandr’ın dediğine göre, her insan hristiyan Ortodoks dini eğitimini alabilir. Her Rus Ortodoks Kilisesinde Pazar günü okulları bulunmaktadır. Sözkonusu okullarda çocuklar ile büyük yaştaki kişilere ücretsiz olarak dini eğitim verilmektedir.

Kilise ve Pazar günü okullarında Tanrı kanunu, din kuralları ve hayat tarzı ile ilgili eğitim verilmektedir. Papaz olmak isteyenler Almatı Piskoposluk dini okuluna kabul edilir. Bu okulda papaz tarafından bir teklif yazısı olan her kişi eğitim alabilir. Sözkonusu okulda Din Akademisi mezunları ve pedagojik tecrübesi olan papazlar eğitim vermektedir.

Almatı Piskoposluk dini okuluna adayların başvurmaları için lise (orta okul) mezunu olması şarttır. Okul papaz Mefodyi tarafından yönetilmektedir. Almatı Piskoposluk dini okulu (APDO) 1991 yılı Eylül ayında açılmıştır. Papazlık bölümünde eğitim süresi 4 yıl, naiplik bölümünde ise eğitim süresi 1 yıldır. Almatı Piskoposluk dini okulunun rehber öğretmenleri yatakhane kalabilirler. Temel dersler aşağıda verilmiştir:

1. Katehizis
2. Karşılaştırmalı ve Temel Dini Eğitim
3. Eski ve Yeni Ahit Metinleri

Okulda kendi öğretim elemanları tarafından hazırlanmış olan programlar kullanılmaktadır. Okulda ihtisaslı uzmanlar çalışmaktadır.

Okul mezunları şu şekilde eğitimlerini devam ettirebilir:

1. Piskoposluk Başkanı adına bir dilekçe yazma suretiyle eğitimini devam ettirebilir.

2. Mezun kutsal bir görev alabilir. Kilisede görevli olarak açıktan eğitim alabilir.

3. Kilisede papaz yardımcısı veya öğretim elemanı olarak çalışabilir.

4. Okul mezunu isterse layık ve dünyevi bir eğitim alabilir.

Kazakistan'da Ortodoks Yüksek dini eğitim kurumları bulunmamaktadır. Ancak yerel kiliseler ile Rusya dini okulları arasında karşılıklı ilişkilerin kurulması, yüksek din eğitimi almak için imkan sağlayabilir.

Kazakistan'da Katolik Din Eğitimi Süreçleri

Kazakistan Cumhuriyeti layık ve çok dinli bir devlet olduğu için ülkemizde Katolik din mensupları da yaşamaktadır. Pavlodar, Karagandı ve Astana şehirlerinde Yunan (Grek) ve Katolik Kiliseleri (cemaatleri) bulunmaktadır /15/.

1995 yılından beri her ay 4000 adet "Kredo" gazetesi yayınlanmaktadır. Söz konusu gazete Katolik din mensuplarının dini bilgisini artıran bir gazete olarak değerlendirilmektedir. Katolik kilisesi Kazakistan'da hayırseverlik işlere daha ağırlık vermektedir.

1992 yılı Ekim ayında Kazakistan ile Vatikan arasında diplomatik ilişki kurulmuştur. Buna dair anlaşma 24 Eylül 1998 tarihinde imzalanmıştır. 1997 yılında Karagandı şehrinde ve Orta Asya'da ilk defa "Redomtoris Mater" adında Katolik yüksek öğretim kurumu açılmıştır. 1998 yılında ise Kuzey Kazakistan Vilayetinde Aziz (Kutsal) Lorents Hristiyan ilk okulu açılmıştır.//

Günümüzde Kazakistan'da Roma Katolik Kilisesi bünyesinde 90 katolik derneği (örgüt) bulunmaktadır. Bunların 82'si tüzel kişi ve şube olarak kayıta alınmıştır. Bunlara bağlı olarak 40'ı aşkın büyük kilise ve 200 civarında küçük kilise ve mabetler (ibadet evleri) kurulmuştur. Söz konusu kiliselerde 60 rahip ve 70 rahibe çalışmaktadır. (genellikle yabancı uyruklu vatandaşlar: İtalya, Polonya, Litvanya ve Kore vatandaşları.)

Papa İkinci Jean Paul tarafından alınmış bir kararla Astana'daki Apostol İdaresi Aziz (Kutsal) Meryem (Maria) Başpiskoposluğu'na yükseltilmiştir. Ülkemizde Piskopos (başpapaz) konferansı düzenlenmiştir. T. Peta ile P. Lenga "Başpiskopos" ünvanını almıştır. Bunun dışında T. Peta bölge metropoliti olarak tayin edilmiştir.

15 Eylül 2006 tarihinde Kutsal Papa XVI. Benedikt tarafından rahip Yanuş Kaleta "Başpiskopos" olarak tayin edilmiştir.

1991 yılında kapsamına Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın girdiği "Kazakistan ve Orta Asya Apostol İdaresi" kurulmuş olup, bu İdarenin merkezi Karagandı oldu. 1999 yılı Ağustos ayından itibaren

Kazakistan Apostol İdaresi, Karagandı Piskoposluk Merkezi (Karagandı ve Doğu Kazakistan Vilayetleri Derneği) olarak yeniden kurulmuş olup, rahip Yan Paul Lenga tarafından yönetilmektedir. Ayrıca üç Apostol İdaresi kurulmuştur.

Katolik Kilisesi Kazakistan'da dinler arası diyalog ve uzlaşmanın güçlendirilmesine, ayrıca Kazakistan ve Vatikan arasındaki uluslararası ilişkilerin geliştirilmesine katkılar sağlayacağını belirtmiştir.

Karagandı'da yapılan Kilise inşaatı tamamlanmıştır. Burası Avusturya organı tarafından yönetilmekte olup, Kazakistan'ın en büyük organlarından biridir. Karagandı şehri gittikçe Kazakistan Katolik Kilisesinin dini ve kültürel merkezine dönüşmektedir.

Kazakistan'da Protestanlık Evangelist Eğitiminin Yayılma Özellikleri

Günümüzde Kazakistan'da 1990 yılından itibaren Evangelist hristiyanlar tarafından etkin misyonerlik faaliyetlerinin yapılmasında "Greys Blagodat Kilisesi", ayrıca "Yeni Hayat", "Agape" ve "Vifleem" cemaatleri önemli bir rol üstlenmiştir.

"Greys Blagodat Kilisesi", Almanya'da eğitim almış papaz Kim Sam Son tarafından yönetilmektedir. 1991 yılı Temmuz ayından itibaren kilise tarafından İncil okulu açılmış olup, 10 kişi yetiştirilmektedir. Hazırlık eğitimi gören kişiler kendi aralarında hücre oluşturarak İncil'i anlatmaya başladılar. Hücre usulüyle (metod) Evangelist eğitimin geliştirilmesi için Kim Sam Son, Amerika'dan gelen papaz Ralf Neybor'u yanına yardımcı olarak almıştır. 1994 yılında da kendisine yardımcı olarak Lorens Kong verilmiştir. Günümüzde kilisede 250 hücre bulunmaktadır.

"Sözkonusu örgüt ve kuruluşların esas amacı Kazakistan halkının fikir dünyasını değiştirme ve onların İsa Mesihe olan inançlarını güçlendirmektir. Bu kapsamda kilise Kazakistan'ın dört bir köşesine gönderilmesi amacıyla papazlar yetiştirmektedir. Hazırlıkta 4 sınıf okutulmaktadır; 1. sınıfta Tanrı sözünü tanıma. 2. sınıfta insan ilişkilerini anlama. 3. sınıfta ise "A" tip Evangelistleştirme ve "B" tip Evangelistleştirme süreçleri. 4 sınıfta da hücrenin manevi (ruhani) lideri olmanın şartları öğretilmektedir." /16/.

"Blagodat" kilisesi birkaç yıl önce 2010 yılının sonuna kadar Kazakistan'da Evangelist sürecinin tamamlanmasını amaç edinmiştir. Bu ise tüm Kazakistan halkının hristiyan olması demektir. Toplumun manevi ve kültürel değerlerinin yok edilmesi ve bunun yerine İncil ruhunun dahil edilmesi esas amaç olmuştur.

"1992 yılında Almatı Merkez Stadyumunda üç gün süren İncil haberi toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantıya tanınmış misyoner Piter Yaeg katılmıştır." /17/.

1999 yılında İncil misyonerlerinin birleştirilmesi amacıyla "Kazakistan Dini Kuruluşlar Derneği" ve 2004 yılında da "Kazakistan İncil Birliği" kurulmuştur. Ayrıca, 2000 yılından itibaren "Muhabbet", "Nicat" gibi Uygur İncil cemaatleri tarafından Evangelist eğitimi verilmektedir.

2005 yılından itibaren "Şarapat" adlı çocuklar dergisi Kazakça olarak yayınlanmaktadır. Bu derginin dağıtımı ise 5000 adettir. Sözkonusu dergide Hz.

İsa Mesih'in hayatı, Eski Ahit ve Yeni Ahit hikayeleri, Hristiyan rahipleri ile ilgili hikayeler, dini mısralar ve bulmacalar yer almıştır.

"Yeni Hayat" kilisesi Almatı şehrinde 1990 yılından beri kendi misyonerlik çalışmalarını başlatmıştır.

Maksim Maksimov adı geçen kilisenin kurucusu olup, 1991 yılında "Yeni Hayat" İncil yüksek okulunu açmıştır. Burada 5000'e yakın öğrenci eğitim görmektedir. İncil yüksek okulunu bitiren öğrenciler kiliselerde görev alabilmektedir.

1992 yılı Eylül ayında "Yeni Hayat" kilisesinde "Tanrı'ya ibadet" bölümü açılmış ve buna 110 öğrenci (dinleyici) kabul edilmiştir. 1993 yılı M. Maksimov için Kazakistan toprağında yeni kiliselerin inşaat dönemi olarak algılanmaktadır. Aynı yıl "Yeni Hayat" İncil Merkezi kurulmuştur. 1992-1995 yılları arasında Hz. İsa Mesih hakkında bilgi verilmesi amacıyla Evangelist ziyaretler gerçekleştirildi. 1995 yılında "Yeni Hayat" kilisesinde "Uluslararası İlişkiler" bölümü kurulmuş ve 2000 yılında da 60 kilisenin gelişimine etki sağlamıştır. 1996 yılından itibaren "Yeni Hayat" dergisi yayınlanmaya başlamıştır. 1997 yılında "Yeni Hayat" Uygur cemaati ile "Jana Ömür" Kazak cemaatleri kendi çalışmalarına başladılar.

25 Aralık 2000 tarihinde Almatı'da uydu sistemiyle CNL televizyon kanalı yayın yapmaya başlamıştır. 2002 yılında ABD'de CNL ofisi açılmıştır. Söz konusu TV kanalı 74 ülkeye yayın yapmaktadır.

2007-2010 yılları arasında M. Maksimov dünyanın çeşitli ülkelerini ziyaret etmiş ve yüzlerce toplantılar gerçekleştirmiştir. 2010 yılında Almatı şehrinde TV stüdyosu kurulmuştur.

Kilise ibadetleri toplu bir halde Pazar günü sabahleyin yapılmaktadır. 55 yaş üzeri yetişkinler toplantısı Perşembe günü saat 14.00'te başlar. Kilisede ibadet törenleri Kazakça, Uygurca, Rusça ve Ermenice yapılmaktadır. Ayrıca çocuklara, gençlere, kadın ve erkeklere ayrı kurslar düzenlenmektedir.

Her iki-üç ayda gençler için aile konferansları gerçekleştirilmektedir. Bu da Evangelist eğitimin yayılması amacıyla yapılan bir etkinlik olarak algılanabilir. İngilizce kursların düzenlenmesiyle Hz. İsa Mesih hakkında bilgi verilmektedir. Bununla birlikte satılık olan ve ücretsiz verilen kitaplar vardır. "Hakikat Sabahı" adlı Kazakça yayınlanan dergi ücretsiz olarak dağıtılmaktadır. Kitapları kilise kütüphanesinden almak mümkündür.

Ayrıca kilisede "Desyatina (Onluk)" denilen bir bağış, sadaka türüne büyük önem verilmektedir. Yani, bu Hristiyan Kiliseleri gelirlerinin % 10 oranında Tanrı yolunda bir bağış ve sadaka olarak verilmesidir. Bunun dışında zorunlu olmayan sadakalar da görülmektedir. Söz konusu sadakalar papaz ve din görevlilerine maaş olarak verilmektedir. Ayrıca kiliselerin bakım ve onarım işlerinde kullanılmaktadır. Kilisede "Güven" telefonu bulunmaktadır. Kilisede milli ve dini bayramlar birlikte kutlanıyor. Örneğin, Ortodoks ve Katolik "Yıl başı" bayramları kutlanmaktadır.

Kazakistan'ın 100'ü aşkın şehirlerinde "Yeni Hayat" cemaatleri çalışmalarını sürdürmektedir. Günümüzde kilise görevlilerinin dediğine göre 5000'i aşkın farklı yaştaki insanlar (Kazaklar, Koreler, Ruslar ve Uygurlar) "Yeni

Hayat” kilisesi ibadet törenlerine katılmaktadır. Bunların % 25-30’u 18 ve 25 yaş arasındaki gençleri oluşturmaktadır.

Kilise törenleri müslümanların Cuma namazı vaktine uygun olarak gerçekleştirilmektedir. Bu tür törenler hücre metoduyla düzenlenmektedir. Papazlar her namaz vaktine uygun olarak imamlar gibi vaaz yaparlar.

Erginlik çağına dolmayan çocuklar için “Hz. İsa Çoban” adlı Kazakçaya çevirilen hikaye broşürleri bulunmaktadır. Sözkonusu broşürlerde Hz. İsa Mesih hakkında bilgiler verilmiştir. Bu da İncil’den alınmış bilgilerin kısaltılmış bir şeklidir.

Kilise çalışmaları takvime uygun olarak yapılmaktadır. İngilizce derslerde İncil metinlerinin kullanılması, hristiyan misyonerlik faaliyetlerinin bir parçası olarak nitelendirilmektedir.

Onlar geleneksel, milli ve evrensel dinleri inkar etmektedir. Onlara göre bu dinler yalana götüren bir hayal olarak değerlendirilmektedir.

SONUÇ

Kazakistan’da hristiyan kökenli dini akımlar ve teşkilatlar, İncilleştirme politikasını gerçekleştirme yolunda misyonerlik çalışmalarına devam etmektedir. Bu ortak amacına ulaşabilmek için söz konusu akım ve teşkilatlar, çeşitli adları ve yöntemleri araç edinerek, toplumumuzdaki manevi ve kültürel gelenekleri ortadan kaldırma yoluyla ülke halkına İncil’in ruhunu benimsetmeye çalışmaktadır. Böylece devlet ve milletin birlik ve beraberliği üzerinde tehlike yaratmaktadır. Hristiyan kökenli yeni dini akım ve teşkilatların verdiği dini eğitimlerde genel insani değerlere önem verilmesine karşın, bu eğitimler hem Kazakistan Cumhuriyeti’nde izlenmekte olan devlet ve ulusal politikalara, hem de Kazakistan toplumunda oluşan milli şuur ve kimliğe ters düşmektedir. Doğal olarak, bundan gençlerin eğitimi, birlik ve beraberliği olumsuz yönde etkilenecektir. Bugün Kazakistan; Müslüman Dünyasının bir parçasıdır. Ülke nüfusunun 70% fazlası müslümandır. Ancak, ülkemizde İslam adını kullanarak, her çeşit dini vaazlar da yapan gruplar mevcuttur. Bu gruplardan bir kısmı siyasi amaç gütmekte, kimileri ise ekonomik çıkar sağlamayı hedeflemektedir. Kazakistan bağımsızlığının korunması, ülke içinde huzur ve güvenliğin güçlenmesi, tabii ki, halkın birlik ve beraberliğine doğrudan dayanır. Dolayısıyla, devlet temelinin atılmasında ve pekiştirilmesinde emeği geçen bugünkü neslin milli birlik ve beraberlik içinde yaşaması istenir. Milli birlik ve beraberlik ise dini birliğimize bağlıdır.

Toplumumuzun çok dinli olması, bozucu niteliklere sahip çeşitli dini akımlar sayısının artması, halkın dini eğitim ve bilgi seviyesinin düşük kalması günümüzde Genel Din Bilgisi dersinin gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda, dini eğitimle ilgili olarak ele aldığımız dünya ülkelerinin tecrübelerinden yararlanarak, Kazakistan toplumunda geliştirilmiş yeni bir devlet dini eğitim sisteminin uygulanması önemli olacaktır. Din Bilgisi dersi; eğitim-öğretim sisteminin tüm sahfalarında okutulmalı ve bu ders kapsamında gençlerimize laiklik ilkeleri dikkate alınarak, dünya ve geleneksel dinlerin

insanoğlu medeniyeti ile ulusal medeniyetlerdeki yeri ve önemine, dinlerin toplum hayatı üzerindeki etkilerine, dini görüşlerin yapısı ve özelliklerine, dinin görev ve yükümlülüklerine ilişkin, ayrıntılı bilgiler sunulmalıdır.

KAYNAKLAR

1. Қазақстандағы діндер. Жауапты редактор: филос.ғ.д., профессор Байтенова Н.Ж. – Алматы, 2008.
2. Борецкий О. М. Столкновение цивилизаций с обществом потребления. // Казахстан как мировой центр межкультурного межконфессионального согласия в развитии «диалога цивилизаций». Материалы Международной научно-практической конференции 31 мая 2007 г. Алматы 2007.
3. Имандылық ұясы. 29-11-2010. SalNur
4. <http://www.aikyn.kz>
5. Бабаджанов Б.М. Халифат глазами местных богословов: // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ история и современность, возможности и перспективы / Под ред. А.А. Князева. Бишкек, 2007.
6. Бабаджанов Б.М. Далаға пальма өсірудің қажеті жоқ. www.kazah.ru/ Ермек Саттібайұлының сұқбаты.
7. Н.Назарбаев. Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан. Астана 2007.
8. Политолог: Казахстан входит в опасную фазу. Tengrinews.kz. 28 сентября, 2011
9. Проблемы религиозного экстремизма в Центральной Азии (Сборник материалов международной конференции). – Алматы, 2001; К.Н. Бурханова Экстремизм в Центральной Азии Алматы, 2000. – 108 с.; Аналитическая группа «КП». Формула стабильности и партнерства // Казахстанская правда. – 2002. – 5 ноября. 26 с.; .Ашимбаев М., Косиченко А., Султанов Б., Шоманов А., Бегалиев Н., Нурмухамедов Б. Современный терроризм: взгляд из Центральной Азии. – Алматы: Дайк-Пересс, 2002. – 213 с. ; Қазіргі жағдайдағы терроризммен күресу проблемалары. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. //Алматы: Абай атындағы АЛМУ, -2003. 596 с.; .Акимбеков С. Афганский

узел и проблемы безопасности в Центральной Азии. Алматы: КИСИ, 1998. -280 с

10. Досым Сатпаев. Правила выживания в условиях городского терроризма. Алматы. 2003 г.

11. Жусупов С. Е. Религиозная, межэтническая ситуация. С. 469. В кн. Политическая аналитика. Исследования.- Алматы: «Агпа-б», 2008. -714с.

12. Байеке М.Ә. Орталық Азия мен Қазақстанның мәсіхшілік тарихы. Алматы: ЖШС «Литера - М» 2006. – 384 бет. 324- 326бб.

13. mitropolia.kz/

14. Муканова Н.А., Даниленко Л. М. Справочно-методическое пособие по вопросам религии для государственных служащих. Комитет по делам религии: Астана Издательство «Агоиздат», 2008. – 208с. С. 11

15. <http://kargala.ggc.kz>

16. Борбасова Қ. М. Қазақстандағы евангелшіл христиандар (масихшілдер) және олардың миссионерлік қызметі. ҚазҰУ Хабаршысы 2009, № 2 (33) 29-33 бб.

17. Любовь подаренная вам. Журнал ехмц «Благадат» посвященная 8 летию ехмц «Благадат» в Казахстане. Алматы.1998.